

INSTYTUT ARCHEOLOGII I ETNOLOGII
POLSKIEJ AKADEMII NAUK
DAWNIEJ INSTYTUT HISTORII KULTURY MATERIALNEJ PAN

KWARTALNIK
HISTORII KULTURY
MATERIALNEJ

ROK LXVII

WARSZAWA 2019

NR 1

REDAKCJA I KOMITET REDAKCYJNY

Redaktor — Elżbieta Mazur (IAE PAN)

Zastępcy Redaktora — Magdalena Bis (IAE PAN), Martyna Milewska (IA UW)

Sekretarze Redakcji — Jakub Kosiorek (IAE PAN), Ludmiła Paderewska (IAE PAN)

Członkowie Komitetu — Maria Bogucka (IH PAN), Paweł Dobrowolski (Collegium Civitas, Warszawa), Jarosław Dumanowski (IH UMK), Olga Feytová (AHMP, Praga), Mateusz Goliński (IH UW), Michaela Hrubá (Univerzita v Ústí nad Labem), Andrzej Janeczek (IAE PAN), Jan Klápště (Univerzita Karlova w Pradze), Andrzej Klonder (IAE PAN), Elżbieta Kowalczyk-Heyman (IA UW), Jerzy Kruppé (IA UW), Marcin Majewski (IA Uniwersytet Szczeciński), Jerzy Miziołek (IA UW), Jerzy Piech (IH UJ), Jacek Pielas (IH UJK), Bożena Popiołek (Uniwersytet Pedagogiczny, Kraków), Raimo Pullat (Tallin University), Wojciech Szymański (IAE PAN), Jerzy Żywicki (ISP UMCS)

Adres Redakcji:

„Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”

00-140 Warszawa, Al. Solidarności 105, pok. 121

Adres strony internetowej:

<http://www.iaepan.edu.pl/khkm.html>

e-mail: kwartalnik@iaepan.edu.pl

tel. 22 620 28 84 w. 146

Wydawca:

Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk

00-140 Warszawa, Al. Solidarności 105

e-mail: director@iaepan.edu.pl

tel. 22 620-28-84

Wykaz recenzentów artykułów opublikowanych w roczniku 2018:

Maria Bogucka (IH PAN Warszawa), Piotr Franaszek (UJ Kraków)

Barbara Gawęcka (UKW Bydgoszcz), Anetta Głowacka-Penczyńska (UKW Bydgoszcz),

Andrzej Janeczek (IAE PAN Warszawa), Aleksander Jankowski (UKW Bydgoszcz), Stanisław Kołodziejcki (UJD Częstochowa), Katarzyna Kość-Ryżko (IAE PAN Warszawa), Elżbieta Kowalczyk-Heyman (IA UW Warszawa), Tomasz Krakowski (GWŻ Warszawa),

Andrzej Klonder (IAE PAN Warszawa), Jerzy Kruppé (IA UW Warszawa),

Marcin Majewski (US Szczecin), Jerzy Miziołek (UW Warszawa),

Marta Młynarska-Kaletyn (IAE PAN Wrocław), Michał Myśliński (IS PAN Kraków),

Jacek Pielas (UJK Kielce), Bożena Popiołek (UP Kraków),

Wojciech Szymański (IAE PAN Warszawa), Ewa Wólkiewicz (IAE PAN Warszawa),

Jerzy Żywicki (UMCS Lublin)

Skład i łamanie:

Krzysztof Anuszewski, tel. 22 629 44 78

Druk i oprawa:

Partner Poligrafia sp. z o.o.

ul. Zwycięstwa 10, 15-703 Białystok

Nakład 300 egz. Arkuszy wydawniczych 11,5. Papier offset 80 g.

Oddano do składania w marcu 2019 r., druk ukończono

w czerwcu 2019 r.

SPIS TREŚCI

STUDIA I MATERIAŁY

Ewa Wółkiewicz, <i>The ecclesiastical proletariat? The income of the lesser clergy in the late Middle Ages exemplified with the accounting book of St. Martin's altar in Nysa</i>	3
Paweł Cembrzyński, <i>The ecology of mining. Human–environmental relations in the Medieval and Early Modern mining in Central Europe</i>	17
Andrzej Klonder, <i>Nalewka srebrna z miednicą — atrybut elitarnej kultury stołu we wczesnonowożytnej Europie Środkowej. Uwagi wstępne</i>	41
Jacek Pielas, <i>Wyposażenie i wystrój wnętrz siedzib szlachty sandomierskiej w XVII i pierwszej połowie XVIII wieku</i>	55
Aleksandra Pasieła, <i>Stary Rynek w Bydgoszczy w świetle źródeł ikonograficznych i kartograficznych (XVII–trzecia ćwierć XIX wieku)</i>	73
Aleksander Jankowski, <i>Restauracja drewnianej architektury sakralnej w uwarunkowaniach prawnych doby zaborowej. Uwagi na podstawie zapisów źródłowych prowincji wielkopolskiej</i>	93
Maria Korybut-Marciniak, <i>Homeopatia w życiu codziennym urzędnika carskiego — Ignacego Artura Dolińskiego</i>	113

ARTYKUŁY RECENZYJNE I RECENZJE

Raimo Pullat, <i>Świat rzeczy mieszkańca Tallina w dobie Oświecenia</i> — Maria Bogucka	125
Dominik Kadzik, <i>Utrzymanie królewskiej teściowej. Wizyta Marii Bawarskiej podczas wesela Zygmunta III Wazy z Anną Habsburg (23 maja–16 czerwca 1592 r.)</i> — Magdalena Jakubowska	127

POLEMIKI I DYSKUSJE

Odpowiedź na recenzję Andrzeja Klondera zamieszczoną w „Kwartalniku HKM” (R. LXVI, 2018, nr 1) — Urszula Świdarska-Włodarczyk	131
---	-----

CONTENTS

STUDIES AND MATERIALS

Ewa Wółkiewicz, The ecclesiastical proletariat? The income of the lesser clergy in the late Middle Ages exemplified with the accounting book of St. Martin's altar in Nysa	3
Paweł Cembrzyński, The ecology of mining. Human–environmental relations in the Medieval and Early Modern mining in Central Europe	17
Andrzej Klonder, A silver jug with a bowl — an attribute of the elite culture of the table in Early Modern Central Europe. Introductory remarks	41
Jacek Pielas, The furnishings and interior decoration of nobility manor houses in the voivodship of Sandomierz in the 17th and the 1st half of the 18th c.	55
Aleksandra Pasieta, The Old Market Square of Bydgoszcz in the light of iconographic and cartographic sources (from the 17th to the third quarter of the 19th c.)	73
Aleksander Jankowski, The restoration of wooden church architecture as conditioned by regulations of the partition time. Some remarks on the basis of sources from the Greater Poland province	93
Maria Korybut-Marciniak, Homeopathy in the life of the tsarist official Ignacy Artur Doliński	113

REVIEW ARTICLES AND REVIEWS

Raimo Pullat, <i>Świat rzeczy mieszkańca Tallina w dobie Oświecenia</i> — Maria Bogucka	125
Dominik Kadzik, <i>Utrzymanie królewskiej teściowej. Wizyta Marii Bawarskiej podczas wesela Zygmunta III Wazy z Anną Habsburg (23 maja–16 czerwca 1592 r.)</i> — Magdalena Jakubowska	127

POLEMICS AND DISCUSSIONS

A reply to Andrzej Klonder's review published in <i>Kwartalnik HKM</i> (LXVI, 2018, no. 1) — Urszula Świdorska-Włodarczyk	131
---	-----

Aleksandra Pasieta

Stary Rynek w Bydgoszczy w świetle źródeł ikonograficznych i kartograficznych (XVII–trzecia ćwierć XIX wieku)

Słowa kluczowe: Bydgoszcz, Stary Rynek, ikonografia, kartografia, XVII–XIX w.

Key words: Bydgoszcz, Old Market Square, iconography, cartography, 17th–19th centuries

Widoków bydgoskiego placu staromiejskiego nie poddawano dotąd systematycznemu naukowemu opracowaniu i interpretacji, nie stały się też one szczególnym przedmiotem zainteresowania badaczy. Często dawne przedstawienia plastyczne wykorzystywano jedynie jako uzupełnienie materiałów pisanych. Mapy, widokówki, fotografie, dzieła malarskie, graficzne i rysunkowe z motywem Starego Rynku reprodukowano w artykułach i albumach Zdzisława Hojki¹, Wojciecha Banacha², Barbary Chojnackiej³, Bogumiła Rogalskiego⁴, Zbigniewa Zyglewskiego⁵, Lecha Łbika⁶, Jerzego Derendy⁷, Jolanty i Józefa Łosiów⁸, Stefana Pastuszewskiego⁹, Wiesława Posadzego¹⁰, Jerzego Frycza¹¹, Gerharda Ohlhoffa i Wilfrieda Samela¹² oraz w syntezach dziejów Bydgoszczy¹³.

Poniżej przedstawię źródła z bydgoskich kolekcji muzealnych, bibliotecznych i archiwalnych Muzeum Okręgowego im. Leona Wyczółkowskiego, Archiwum Państwowego, Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej im. dra Witolda Bełży. Mapy i widoki Starego Rynku reprezentują akwarele, rysunki ołówkiem, tuszem, piórkiem i kolorowane, miedzioryty, ryciny, litografie jedno- i wielobarwne, fotografie, drzeworyt, akwaforta i obraz olejny. Zebrane materiały pochodzą z lat 1657–1875.

¹ Hojka Z. 1992, s. 24–27; tenże 1993, s. 27–28, 31, 34–38, 40; tenże 1994, s. 25–27, 29; tenże 2002, s. 45, 50, 52, 54–56.

² Banach W. 2001, s. 26, 30, 35, 40, 52, 59, 64–65, 132, 136, 149, 152, 164, 166.

³ Chojnacka B. 1996, s. 67–72, 113–115, 132.

⁴ Rogalski B. 1997, s. 332.

⁵ Zyglewski Z. 1995, s. 120–130.

⁶ Łbik L. 1998, s. 17–25; tenże 2012, s. 51–73.

⁷ Piękna. 2006, s. 100, 131, 137, 139, 141–142, 145–147, 149–150, 152, 452–453, 470–471, 553, 556–557, 560–562, 666, 670, 674, 681, 696, 719, 747, 750.

⁸ Łosiowie J. i J. 1998, s. 12.

⁹ Pastuszewski S. 1991, s. 197–198.

¹⁰ Posadzy W. 1957, s. 117–118.

¹¹ Frycz J. 1956, s. 507–508.

¹² Ohlhoff G., Samel W. 1979, s. 13, 34, 37, 62.

¹³ Historia. 1991, fot. 123, 128; tamże 1999, s. 156, 757, 760, 813; tamże 2004, s. 70, 262, 322–323, 433; Kabaciński R., Kotowski W., Wojciak J. 1980, s. 74, 167, 169, 177, 198, 213.

Ryc. 1. Fragment planu Bydgoszczy, Erik Jönsson Dahlbergh, 1657 r., fragment miedziorytu (za: Piękna. 2006, s. 26, ryc. 13)

Fig. 1. A fragment of a street plan of Bydgoszcz, Erik Jönsson Dahlbergh, 1657, a detail from a copperplate (after: Piękna. 2006, p. 26, fig. 13)

Ryc. 2. Kościół świętego Krzyża i ratusz, Erik Jönsson Dahlbergh, 1657 r., fragment miedziorytu (za: Pastuszewski S. 1991, s. 198)

Fig. 2. The church of the Holy Cross and the town hall, Erik Jönsson Dahlbergh, 1657, a detail from a copperplate (after: Pastuszewski S. 1991, p. 198)

Najstarszym zachowanym źródłem ikonograficznym do dziejów zabudowy Starego Rynku w Bydgoszczy jest miedzioryt odbity według rysunku szwedzkiego rysownika i inżyniera wojskowego, Erika Jönssona Dahlbergha w 1657 r. Rycina odzwierciedla plan oraz panoramę miasta widzianą ze skarpy szwederowskiej. Plan miasta jest schematyczny, z rynkiem otoczonym

Ryc. 3. Wieża ratuszowa,
Johann Rudolf Storn, 1661 r.,
fragment rysunku piórkim
(za: Tomkiewicz W. 1962,
s. 280, ryc. 25)

Fig. 3. The town hall tower,
Johann Rudolf Storn, 1661,
a detail of a pen-and-ink drawing
(after: Tomkiewicz W. 1962,
p. 280, fig. 25)

zabudową i blokiem śródrynkowym (ryc. 1). Na panoramie wyraźnie widoczny jest ratusz i kościół pod wezwaniem Św. Krzyża¹⁴ (ryc. 2).

Album Meyerberga zawiera rysunki austriacko-szwajcarskiego malarza, Johanna Rudolfa Storna, z 1661 r. Zbiór obejmuje ponad trzydzieści wędut miast, miasteczek i wsi z terenu Śląska, Kujaw, Wielkopolski, Pomorza Gdańskiego. Materiał ilustracyjny dokumentuje podróż poselstwa cesarskiego na trasie: Wiedeń–Wrocław–Bydgoszcz–Gdańsk–Kłajpeda–Nowogród–Moskwa. Prezentowany widok ukazuje wieżę bydgoskiego ratusza¹⁵ (ryc. 3).

Dopiero z drugiej połowy XVIII w. pochodzą kolejne plany miasta, wykreślone przez mierniczego Gretha (ryc. 4), Steermanna (ryc. 5) i porucznika Lindnera (ryc. 6). W roku 1890 Gustaw Reichert i Emil Schulz zrekonstruowali plan Bydgoszczy w XVI–XVIII w. (ryc. 7). Niemiecki litograf i malarz, Julius Greth, urodzony w 1824 r. w Bydgoszczy, na litografii barwnej utrwalił Stary Rynek z pierwszej połowy XIX w. (ryc. 8).

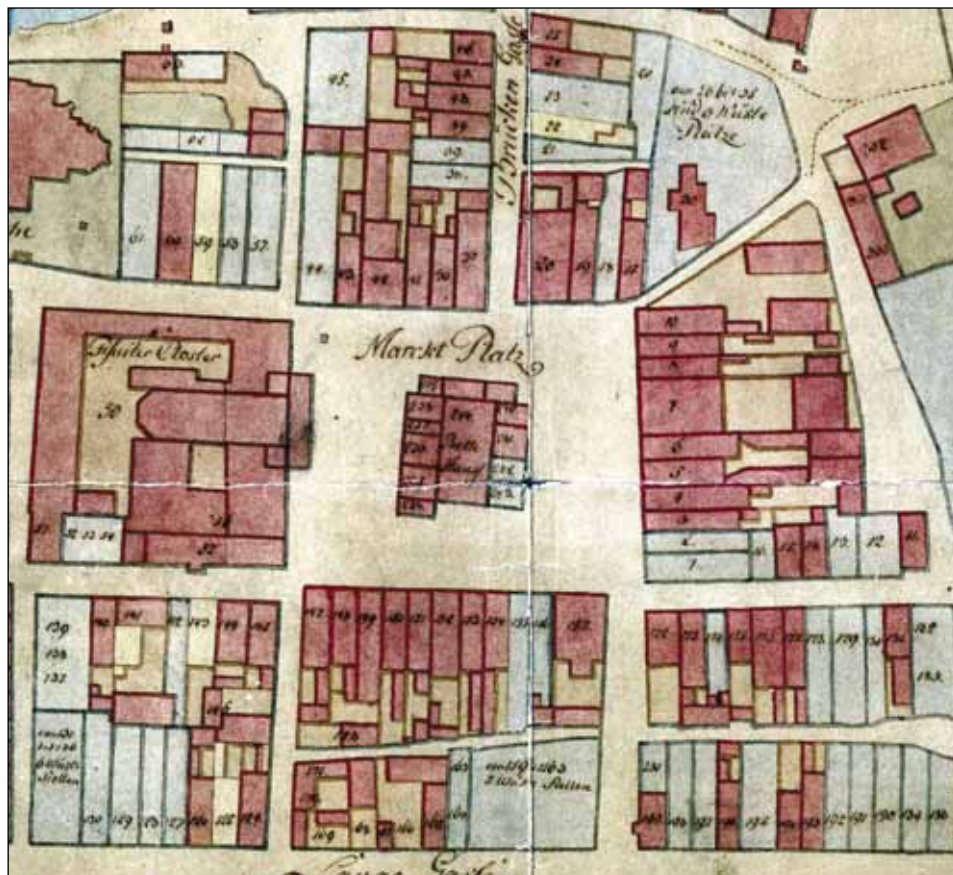
Plan wykreślony w 1816 r. przez Neumanna odzwierciedla zachowane jeszcze budy handlowo-mieszkalne od strony północnego wschodu i południowego zachodu (ryc. 9). Nieautoryzowana akwarela z 1829 r. ukazuje zrujnowaną zabudowę śródrynkową wraz z ratuszem (ryc. 10). Na kolejnej nieautoryzowanej rycinie z pierwszej połowy XIX stulecia odwzorowano budynki pierzei wschodniej (ryc. 11), a na planie z ok. 1829–1830 r. kramy handlowe (ryc. 12). Natomiast plan miasta z 1834 r. autorstwa Breitherra prezentuje uporządkowany już plac rynkowy, z którego zniknął zarówno ratusz, jak i budynki kramarskie działające do roku 1829 (ryc. 13).

Z trzeciej ćwierci XIX w. przetrwało kilka obrazów, grafik, rysunków ołówkiem i tuszem oraz fotografii. W latach sześćdziesiątych tego stulecia otwarto bowiem w Bydgoszczy pierwsze zakłady fotograficzne. W tym czasie zwiększyła się również różnorodność ujęć i motywów. Zainteresowanie artystów wzbudzał przede wszystkim pomnik Fryderyka II Wielkiego oraz pierzeje rynkowe i świątynia jezuicka.

Widoki miasta dominowały także w twórczości rysownika, malarza i litografa, Paula Bertholda Jaekela, od lat sześćdziesiątych XIX w. właściciela atelier litograficznego w Bydgoszczy. W ramach działalności wydawniczej drukował widokówki, mapy, plany miasta, etykiety na wino i towary. Jego rysunki ołówkiem i tuszem przedstawiają kamienice od strony północnej i południowej Starego Rynku (ryc. 14–16).

¹⁴ Piękna. 2006, s. 26; Łbik L. 1998, s. 19; tenże 2012, s. 54, 65; Posadzy W. 1957, s. 88, 117.

¹⁵ Tomkiewicz W. 1962, s. 262, 266–267, 286.

Ryc. 4. Fragment planu Bydgoszczy, Greth, 1774 r., tusz, akwreła
(APB, nr zespołu 189, sygn. 1)

Fig. 4. A fragment of a street plan of Bydgoszcz, Greth, 1774, ink, watercolour
(APB, collection no. 189, item 1)

Pierwsze fotografie placu staromiejskiego wykonano w latach 1861 i 1862 z okazji uroczystości wmurowania kamienia węgielnego pod pomnik Fryderyka II Wielkiego oraz odstonięcia pomnika (ryc. 17–18). Wprowadzenie do ikonografii Starego Rynku kolejnych kadrów przypadło w udziale fotografowi i malarzowi portreciście, Rudolfowi Bradengeierowi. W latach 1865 i 1870 sfotografował kościół jezuicki i domy południowej pierzei Rynku (ryc. 19–20). Natomiast w 1919 r. August Wolff namalował obraz olejny *Kościół pojezuicki w 1862 roku*¹⁶ (ryc. 21).

Jak wspominałam wyżej, najstarsze zachowane źródła ikonograficzne do dziejów zabudowy Starego Rynku pochodzą z drugiej połowy XVII w. Ten niewielki zbiór tworzy panorama miasta i weduta. Miedzioryt Dahlbergha przedstawia wybudowany w latach 1637–1649 jednonawowy kościół jezuicki pod wezwaniem Świętego Krzyża¹⁷ (ryc. 2). Rycina dokładnie odwzo-

¹⁶ Chojnacka B. 1996, s. 11–13; Wende O. 1864, s. XXI; Koch L. 1882, s. XLIII; Gardiewski C. 1889, s. 11a; Hojka Z. 2002, s. 11.

¹⁷ Łbik L. 1998, s. 18; tenże 2012, s. 54; Frycz J. 1956, s. 507–508; Pastuszewski S. 1991, s. 198; Posadzy W. 1957, s. 88, 118; Heyduk B. 1971, s. 136; Zyglewski Z. 1995, s. 123.

Ryc. 5. Fragment planu Bydgoszczy, Steermann, 1789 r., tusz, akwarela (za: Piękna. 2006, s. 28, ryc. 15)

Fig. 5. A fragment of a street plan of Bydgoszcz, Steermann, 1789, ink, watercolour (after: Piękna. 2006, p. 28, fig. 15)

Ryc. 6. Fragment planu Bydgoszczy, Lindner, 1800 r., ryt. Ludwig Schmidt, miedzioryt (APB, nr zespołu 189)

Fig. 6. A fragment of a street plan of Bydgoszcz, Lindner, 1800, engraved by Ludwig Schmidt, a copperplate (APB, collection no. 189)

rowuje bryłę architektoniczną budynku, w stylu nawiązującym do klasycyzmu palladiańskiego. Fasadę wieńczył trójkątny szczyt z wolutami i kulami, a północną wieżę na planie kwadratu — barokowy hełm. W partiach ścian nawy, prezbiterium i elewacji wkomponowano koliste i prostokątne okna. Korpus główny pokrywał dwuspadowy dach, w kalenicy zaś umieszczono sygnaturkę¹⁸.

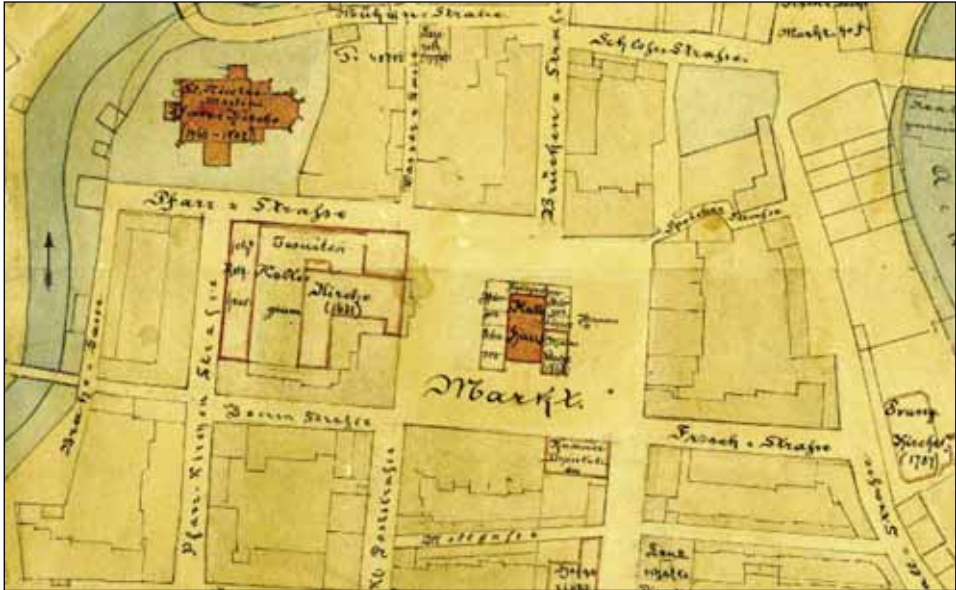
Prace Dahlbergha (ryc. 2) i Storna (ryc. 3) ukazują najstarszy widok ratusza w stylu gotycko-renesansowym. U Dahlbergha dwukondygnacyjna budowla ma stromy dach dwuspadowy ujęty od północy i południa ozdobnymi szczytami schodkowymi, czworoboczną wieżę z wysuniętą przed lico muru galerią obserwacyjną ze sterczynami w narożach, nakrytą dachem zwieńczonym hełmem z iglicą. W ścianach widoczne są niewielkie okienka, a podziały poziome podkreślają gzymsy. Natomiast Storn nakreślił wieżę ratuszową z dwiema galeriami, a pozostałe detale namalował podobnie. Wysokie wieże ratusza i kościoła jezuickiego dominowały w krajobrazie rynku i miasta w drugiej połowie XVII stulecia¹⁹.

W roku 1774 mierniczy Greth opracował dokładny i szczegółowy plan miasta²⁰ (ryc. 4). Rysunek ten, sprzód intensywnej rozbudowy w czasach zaboru pruskiego, ma istotne znaczenie dla rekonstrukcji układu urbanistycznego Bydgoszczy z okresu lokacyjnego. Na Starym Rynku

¹⁸ Pastuszewski S. 1991, s. 195–199.

¹⁹ Łbik L. 2012, s. 53, 55; Tomkiewicz W. 1962, s. 262, 266.

²⁰ Posadzy W. 1957, s. 91, 117; Chojnacka B. 1996, s. 27, 151; Łbik L. 2012, s. 57; Frycz J. 1956, s. 508; Piękna 2006, s. 27; Nowakowski T. 2005, s. 24–28, 30.

Ryc. 7. Rekonstrukcja planu Bydgoszczy, Gustaw Reichert, Emil Schulz, 1890 r.
(WMBPB, sygn. C IV 439)

Fig. 7. A reconstructed street plan of Bydgoszcz, Gustaw Reichert, Emil Schulz, 1890
(WMBPB, catalogue no. C IV 439)

Ryc. 8. Zachodnia pierzeja Starego Rynku, Julius Greth, ok. 1848 r.
(MOB, nr inw. MOB/H/1539)

Fig. 8. The western frontage of the Old Market Square, Julius Greth, c. 1848
(MOB, inventory no. MOB/H/1539)

Ryc. 9. Fragment planu Bydgoszczy,
Neumann, 1816 r.
(APB, nr zespołu 189, sygn. 6)

Fig. 9. A fragment of a street plan
of Bydgoszcz, Neumann, 1816
(APB, collection no. 189, item 6)

Ryc. 10. Budy podratuszowe, autor nieznan, 1829 r., akwarela (MOB, nr inw. MOB/H/1449)

Fig. 10. Stalls near the town hall, author unknown, 1829, watercolour
(MOB, inventory no. MOB/H/1449)

parcele pod dawnymi nr 44, 1–2, 155–156, 18 widnieją jako nie zabudowane. Działki budowlane charakteryzują się przeważnie wąskim i wydłużonym kształtem. Jednonawowy kościół jezuicki ma nieznacznie wyodrębnione, trójbocznie zamknięte prezbiterium oraz dwie kwadratowe wieże flankujące fasadę. Elewacja świątyni poprzedzona jest podejściem. Na środku placu staromiejskiego mieści się założony na rzucie prostokąta ratusz i blok śródrzykowy, składający się z dziesięciu bud handlowo-mieszkalnych 234–243. W 1751 r. obiekty na parcelach 242 i 243 uległy zniszczeniu, a miejsce po nich pozostało niezabudowane. Od strony północnej oznakowano dwa

Ryc. 11. Południowo-wschodnia strona Starego Rynku, autor nieznany, pierwsza połowa XIX w. (za: Piękna. 2006, s. 137, ryc. 98)

Fig. 11. The south-eastern part of the Old Market Square, author unknown, 1st half of the 19th c. (after: Piękna. 2006, p. 137, fig. 98)

pozbawione numerów, czworoboczne obiekty dostawione do ratusza. Na podstawie rejestrów ekonomicznych z lat 1752–1760 można przypuszczać, iż jedną budowlę zamieszkiwali sędziy miejscy, natomiast w drugim budynku, zwanym budą pisarską, przebywał pisarz²¹.

Późniejszy plan mierniczego Steermanna z 1789 r. ukazuje schematyczny zarys placu staromiejskiego ze świątynią jezuicką w pierzei zachodniej oraz ratuszem z budami kupieckimi²² (ryc. 5). Na kolejnym planie, wykreślonym w 1800 r. przez porucznika Lindnera, oznaczono najważniejsze gmachy na rynku — ratusz, odwach, Deputację Kamery Wojenno-Domenalnej i kościół jezuitów²³ (ryc. 6). Do zachodnich i wschodnich domów kramarskich przylegały arkadowe podcienia.

Wątpliwości i polemiki wywołują osiemnastowieczne widoki Starego Rynku. Jest to akwabela Paula Bertholda Jaekela, prezentująca plac staromiejski ok. 1800 r., a wykonana w roku 1903 na podstawie zaginionego oryginału²⁴ (ryc. 22) oraz obraz Augusta Wolffa z 1919 r.²⁵ (ryc. 23). Lech Łbik analizując ratusz i zabudowę śródmrynkową z tych czasów wnioskuje, iż Jaekel „obiekty [...] przedstawił wyłącznie z fantazji”, natomiast Wolff „wyraził własną wizję plastyczną zabudowy [...] u progu XIX stulecia”. L. Łbik stwierdził także, że „mimo późnej metryki dzieło to (P.B. Jaekela) cieszy się niezasłużonym zaufaniem wielu badaczy przedzobiorowej architektury miasta”²⁶. Bogumił Rogalski, recenzując katalog *Widoki Bydgoszczy* napisał, że: „Stary Rynek

²¹ Łbik L. 2012, s. 55–56, 73.

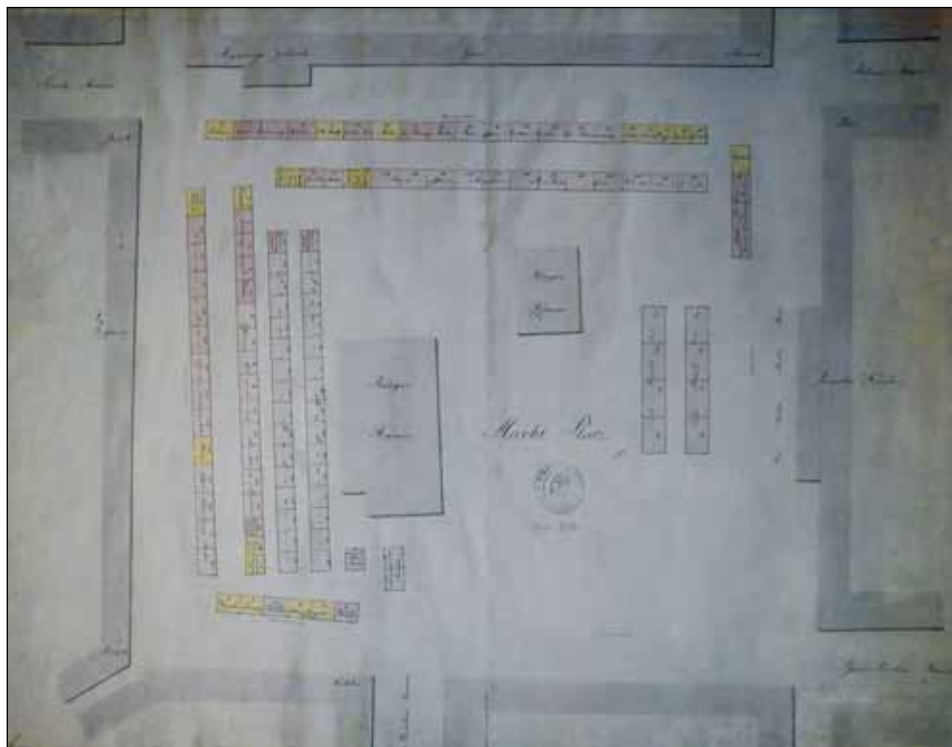
²² Posadzy W. 1957, s. 92, 117; Chojnacka B. 1996, s. 151.

²³ Posadzy W. 1957, s. 94, 117; Frycz J. 1956, s. 507–508; Łbik L. 1998, s. 21; tenże 2012, s. 58; Chojnacka B. 1996, s. 28, 151.

²⁴ Chojnacka B. 1996, s. 10, 12, 67, 179; Łosiowie J. i J. 1998, s. 12; Łbik L. 2012, s. 53; Rogalski B. 1997, s. 335; Posadzy W. 1957, s. 93, 118.

²⁵ Chojnacka B. 1996, s. 13, 179; Piękna. 2006, s. 129; Łbik L. 2012, s. 55.

²⁶ Łbik L. 2012, s. 51–73.

Ryc. 12. Plan Starego Rynku z rozmieszczeniem bud handlowych i kramów, autor nieznanym, lata 1829–1830, rysunek kolorowany (WMBPB, sygn. C III 572)

Fig. 12. A plan of the Old Market Square, showing stalls and stands, author unknown, 1829–1830, a coloured drawing (WMBPB, catalogue no. C III 572)

w pocz. XIX w., wykonany w 1903 r. na pewno jest rysunkiem wizji artystycznej, nie mającej wiele wspólnego z ówczesną, historyczną rzeczywistością, nie tylko ratusza²⁷.

Kolejna akwarela Paula Bertholda Jaekela z 1920 r.²⁸ (ryc. 24) oraz nieautoryzowany obraz reprodukowany w przewodniku Józefa Żernickiego²⁹ (ryc. 25) na których przedstawiono blok śródrynkowy, powtarzają identyczny widok. Najprawdopodobniej prace te są kopiami zaktualizowanymi na podstawie studium z natury, fotografii bądź grafiki. Twórcy uznali zapewne, iż w wyglądzie zabudowy prawdziwego Starego Rynku zaszyły łatwo dostrzegalne zmiany i aby uniknąć zarzutu, że odwzorowali wygląd anachroniczny, prace swoje uzupełnili zgodnie ze stanem rzeczywistym.

Na nieautoryzowanej akwarze z 18 marca 1829 r. ukazano pierzeję południową i wschodnią oraz zrujnowaną zabudowę śródrynkową wraz z siedzibą władz miejskich³⁰ (ryc. 10). Dzieło to jest jedynym przedstawieniem bud kupieckich od strony zachodniej, na podstawie studium z natury. Na widoku utrwalono cztery domy kramarskie i przylegający do ratusza budynek o dwuspadowym dachu. Piętrowa budowla z poddaszem ma barokowe formy architek-

²⁷ Rogalski B. 1997, s. 335.

²⁸ Banach W. 2001, s. 136.

²⁹ Żernicki J. 1926, s. 29.

³⁰ Łbik L. 2012, s. 62; Chojnacka B. 1996, s. 179.

Ryc. 13. Fragment planu Bydgoszczy, Breitherr, 1834 r. (APB, nr zespołu 189, sygn. 7)

Fig. 13. A fragment of a street plan of Bydgoszcz, Breitherr, 1834 (APB, collection no. 189, item 7)

toniczne i podcienia arkadowe w przyziemiu. Elewację wieńczy dekoracyjny szczyt z wolutami, obeliskami, kulą i chorągiewką wiatrową.

Litografia barwna Juliusa Gretha z 1848 r. odwzorowuje przekształconą w 1834 r. elewację kościoła pod wezwaniem świętego Ignacego Loyoli³¹ (ryc. 8). Fasadę z trójkątnym szczytem wypełnionym arkadami flankowały dwie wieże zwieńczone wielobocznymi latarniami o barokowych hełmach. Półkoliste wejście główne ujmowały pilastry z figurami świętych Piotra i Pawła. Na wieżach pojawiły się zegary, a w dolnych partiach — drzwi. Na elewacji umieszczono jeden duży i szesnaście małych otworów okiennych w opaskach o łuku pełnym. Świątynia wkomponowana w zachodnią pierzeję rynku stanowiła ważny akcent architektoniczny, charakterystyczną dominantę w krajobrazie miejskim i wyróżniała się wśród niskiej zabudowy mieszkaniowej.

Drzeworyt wycięty według rysunku Wojciecha Gersona przedstawia plac staromiejski w latach 1857–1861³² (ryc. 26). Wieże kościoła jezuickiego przykrywają ostrosłupowe daszki zrealizowane w 1857 r. przez bydgoski warsztat dekarski Jacoba Pietschmanna. Poprzednie zadanie zniszczyła wichura w dniu 18 czerwca 1848 r. Wówczas z pejzażu miejskiego znikł charakterystyczny i ważny akcent architektoniczny. W roku 1843 w „Gazecie Kościelnej” anonimowy autor pisał o „szczególnie pięknych wieżach kościelnych, prawdziwej ozdobie miasta”. Natomiast w 1848 r. członkowie Komitetu Odbudowy Wieżyc Kościoła Jezuickiego

³¹ Pastuszewski S. 1991, s. 200; Chojnacka B. 1996, s. 72; Posadzy W. 1957, s. 97, 118; Piękna. 2006, s. 666; Frycz J. 1956, s. 508.

³² Chojnacka B. 1996, s. 35, 155; Posadzy W. 1957, s. 107, 118.

Ryc. 14. Południowa pierzeja Starego Rynku, Paul Berthold Jaekel, bd., rysunek tuszem (MOB, nr inw. MOB/H/1477)

Fig. 14. The southern frontage of the Old Market Square, Paul Berthold Jaekel, no date, an ink drawing (MOB, inventory no. MOB/H/1477)

Ryc. 15. Północna pierzeja Starego Rynku, Paul Berthold Jaekel, 1857 r., rysunek ołówkiem (MOB, nr inw. MOB/H/1475)

Fig. 15. The northern frontage of the Old Market Square, Paul Berthold Jaekel, 1857, a pencil drawing (MOB, inventory no. MOB/H/1475)

Ryc. 16. Południowa pierzeja Starego Rynku, Paul Berthold Jaekel, lata sześćdziesiąte XIX w., rysunek tuszem (MOB, nr inw. MOB/H/A/1476)

Fig. 16. The southern frontage of the Old Market Square, Paul Berthold Jaekel, the 1860s, an ink drawing (MOB, inventory no. MOB/H/A/1476)

Ryc. 17. Południowo-zachodnia strona Starego Rynku, wmurowanie kamienia węgielnego pod pomnik Fryderyka II, fotografia, 21 X 1861 r. (Aus dem Posener. 1912)

Fig. 17. The south-western part of the Old Market Square; laying the foundation stone of the monument to Frederick II, a photograph, 21 October 1861 (Aus dem Posener. 1912)

Ryc. 18. Zachodnia strona Starego Rynku, ustawienie pomnika Fryderyka II, fotografia, 31 V 1862 r. (MOB, nr inw. MOB/H/F/1265/K/195)

Fig. 18. The western part of the Old Market Square; erecting the monument to Frederick II, a photograph, 31 May 1862 (MOB, inventory no. MOB/H/F/1265/K/195)

Ryc. 19. Zachodnia pierzeja Starego Rynku, kościół jezuitki, Rudolf Bradengeier, 1865 r., fotografia (MOB, nr inw. MOB/H/F/103/K/24)

Fig. 19. The western frontage of the Old Market Square, the Jesuit church, Rudolf Bradengeier, 1865, a photograph (MOB, inventory no. MOB/H/F/103/K/24)

Ryc. 20. Fragment południowej pierzei Starego Rynku, Rudolf Bradengeier, 1870 r., fotografia (MOB, nr inw. MOB/H/F/1515/M/621)

Fig. 20. A detail of the southern frontage of the Old Market Square, Rudolf Bradengeier, 1870, a photograph (MOB, inventory no. MOB/H/F/1515/M/621)

Ryc. 21. Północno-zachodnia strona Starego Rynku z kościołem jezuickim, stan ok. 1862 r., August Wolff, 1919 r., olej na dykcie (MOB, nr inw. MOB/H/F/1607)

Fig. 21. The north-western part of the Old Market Square with the Jesuit church in c. 1862, August Wolff, 1919, oil on plywood (MOB, inventory no. MOB/H/F/1607)

Ryc. 22. Blok śródrzynekowy, stan ok. 1800 r., Paul Berthold Jaekel, 1903 r., rysunek tuszem, akwarela (MOB, nr inw. MOB/H/1503)

Fig. 22. The block of buildings in the middle of the Market Square in c. 1800, Paul Berthold Jaekel, 1903, an ink drawing, watercolour (MOB, inventory no. MOB/H/1503)

odnotowali, iż „największa ozdoba naszego miasta, atrakcja dla przybyszów, nasza duma, wyniosłe wieże kościoła jezuitów leżały u naszych stóp”³³. Elewację świątyni poprzedzono tarasem z balustradą, zaś drzwi wejściowe — schodami.

Fotografia (ryc. 18) i obraz olejny Augusta Wolffa (ryc. 21) ukazują krajobraz placu staromiejskiego w 1862 r.³⁴ 31 maja tego roku na rynku staromiejskim postawiono pomnik Fryderyka II Wielkiego. Zaprojektował go rzeźbiarz Eduard Ludwig Uhlenhuth, zaś odlew z brązu wykonała berlińska firma Gladenbeck³⁵. Rzeźba przedstawiała króla pruskiego ubranego w surdut. Monarcha prawą ręką wspierał się na lasce, natomiast w lewej trzymał zwój symbolizujący plan budowy Kanału Bydgoskiego. Postać stała na granitowym cokole z napisem: *Dem größten Könige Friedrich II die dankbaren Bewohner des Netz Gaues am. 31. Mai 1862 r.* („Wielkiemu królowi Fryderykowi II wdzięczni mieszkańcy okręgu noteckiego 31 maja 1862 r.”). Postument znajdujący się na trzech kwadratowych stopniach w kształcie piramidy stożkowej flankowało dekoracyjne, żeliwne ogrodzenie. Całość mieściła się na prostokątnej, trójstopniowej wysypce ograniczonej krawężnikiem.

Źródła ikonograficzne dokumentują także wygląd i umiejscowienie lamp ulicznych na Starym Ryнку. W latach 1800–1857 plac miejski podświetlano lampami olejnymi zawieszonymi na łańcuszkach między budynkami (ryc. 15, 27), a w okresie od 1865 do 1870 lampy rozmieszczono także przed budynkami w pierzejach rynkowych (ryc. 19–20). Urządzenia wyróżniały się bogatymi zdobieniami i starannie opracowanym czarnym, żeliwnym trzonem

³³ Pastuszewski S. 1991, s. 199–200.

³⁴ Chojnacka B. 1996, s. 113, 204.

³⁵ Romaniuk M. 2002, s. 33–34.

Ryc. 23. Blok śródrynkowy, stan ok. roku 1790, August Wolff, 1919 r., akwarela (MOB, nr inw. MOB/H/A/1496)

Fig. 23. The block of buildings in the middle of the Market Square in c. 1790, August Wolff, 1919, watercolour (MOB, inventory no. MOB/H/A/1496)

Ryc. 24. Blok śródrynkowy, stan ok. 1790 r., Paul Berthold Jaekel, akwarela zreprodukowana na widokówce, 1920 r. (WMBPB, nr inw. P 993)

Fig. 24. The block of buildings in the middle of the Market Square in c. 1790, Paul Berthold Jaekel, a watercolour reproduced on a postcard, 1920 (WMBPB, inventory no. P 993)

Ryc. 25. Blok śródrynkowy,
stan przed rokiem 1774,
autor nieznany
(za: Żernicki J. 1926, s. 29)

Fig. 25. The block of buildings
in the middle of the Market Square
before 1774, author unknown
(after: Żernicki J. 1926, p. 29)

Ryc. 26. Widok Starego Rynku od strony wschodniej, stan na lata 1857–1861, Wojciech Gerson,
drzeworyt, ryt. L. Fiedler, 1868 r. (WMBPB, nr inw. 09 675, sygn. MAGS Gr 675)

Fig. 26. The Old Market Square viewed from the east in c. 1857–1861, Wojciech Gerson, a woodcut,
engraved by L. Fiedler, 1868 (WMBPB, inventory no. 09 675, catalogue no. MAGS Gr 675)

z przewiązkami, posadowionym na bazie. W latach 1862–1870 w narożnikach ogrodzenia otaczającego pomnik Fryderyka II Wielkiego postawiono cztery latarnie gazowe na kamiennych cokołach. Oświetlenie wzbogacono żeliwnymi kutymi ozdobami oraz zwieńczono wyobrażeniem orłów zrywających się do lotu i zwróconych w cztery strony świata³⁶ (ryc. 19–20).

W XVIII w. wodę czerpano z usytuowanych na Starym Rynku studni (ryc. 6). Na planie Gretha w 1774 r. widoczna jest w północno-zachodnim narożu placu studnia w kształcie kwadratu (ryc. 4), natomiast w latach 1829–1865 w północno-zachodnim i południowo-wschodnim narożniku Starego Rynku działały już dwie pompy (ryc. 10, 19).

³⁶ Tamże, s. 35; Raszewski Z. 1994, s. 97.

Ryc. 27. Fragment zabudowy północnej pierzei Starego Rynku, autor nieznany, 1855 r. (za: Aus dem Posener. 1911, s. 118)

Fig. 27. A fragment of the northern frontage of the Old Market Square, author unknown, 1855 (after: Aus dem Posener. 1911, p. 118)

Ryc. 28. Fragment zabudowy północnej pierzei Starego Rynku, Hermann Kühn, 1865 r., litografia, druk reklamowy Składu Cygar J.C. Vincenta (MOB, nr inw. MOB/H/A/869)

Fig. 28. A fragment of the northern frontage of the Old Market Square, Hermann Kühn, 1865, a lithograph, an advertisement of J.C. Vincent's cigar shop (MOB, inventory no. MOB/H/A/869)

Widoki z lat 1829–1870 ukazują nawierzchnię rynku utwardzoną kamieniami polnymi (ryc. 10, 15, 19–20). Od roku 1857 wzdłuż pierzei południowej i północnej znajdowały się chodniki przeznaczone dla ruchu pieszego (ryc. 15, 19).

Ikonoografia Starego Rynku dokumentuje również zabarwienie pokrycia dachowego i fasad, a także oprawę architektoniczną, kolorystykę, kształt, rozmieszczenie i podział witryn oraz stolarki okiennej i drzwiowej. Pod koniec lat czterdziestych XIX w. na parterze kamieniczek przyrynkowych pojawiły się niewielkie okna wystawowe, wyróżnione kolorowymi daszkami ochronnymi. Witryny umożliwiały ekspozycję sprzedawanych produktów, wgląd do wnętrza sklepu i wskazywały na handlowo-usługowe funkcje budynków. Na fasadach oraz w otworach okiennych umieszczano liczne pionowe, poziome i w formie dekoratywnego kartusza szyldy reklamowe z nazwiskiem właściciela, nazwą składu i informacją o proponowanych produktach (ryc. 15, 20, 28). W latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XIX stulecia kamienice miały dwuskrzydłowe drzwi dwu-, trój- lub wielopłycinowe oraz z prostokątnym lub półkolistym nadświetlem (ryc. 15, 27–28). Od pierwszej połowy XIX w. w kościele jezuickim korzystano z drzwi dwuskrzydłowych o równych skrzydłach i z półkolistym, przeszklonym nadświetlem, podzielonym gęstą siatką szczeblin (ryc. 8, 19).

Obraz Starego Rynku zmieniał się nieustannie, pewne fragmenty dawnej zabudowy znikły z pejzażu architektonicznego, a w ich miejscu pojawiały się nowe budynki, o efektownej i dekoracyjnej fasadzie. Ikonografia o wartościach historyczno-dokumentacyjnych, przekazuje szczegółowe informacje o wyglądzie placu staromiejskiego, poszczególnych budowli, nawierzchni, oświetlenia, urządzeń technicznych i monumentów.

Adres Autorki:
mgr Aleksandra Pasieta
ul. Grunwaldzka 7/15
89-300 Wyrzysk
aleksandrapasieta@wp.pl
ORCID: 0000-0002-8904-8590

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

- APB [Archiwum Państwowe w Bydgoszczy], nr zespołu 189, sygn. 1; 6; 7.
MOB [Muzeum Okręgowe im. Leona Wyczółkowskiego w Bydgoszczy]: nr inw. MOB/H/A-869; 1476; 1496; nr inw. MOB/H-1449; 1475; 1477; 1503; 1539; nr inw. MOB/H/F-1607; nr inw. MOB/H/F-1265/K/195; 103/K/24; 1515/M/621.
WMBPB [Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna im. dra Witolda Bełzy w Bydgoszczy], sygn. C IV 439; C III 572; P 993; MAGS Gr 675.

Źródła i opracowania publikowane

- Aus dem Posener. 1911. „Aus dem Posener Lande. Monatsblätter für Heimatkunde”, R. VI.
Aus dem Posener. 1912. „Aus dem Posener Lande. Monatsblätter für Heimatkunde”, R. VII.
Banach Wojciech. 2001. *Czas odnaleziony. Bydgoszcz na dawnych pocztówkach (1894–1945)*, Bydgoszcz.
Chojnacka Barbara. 1996. *Widoki Bydgoszczy*, Bydgoszcz.
Frycz Jerzy. 1956. *Plany i ikonografia miasta Bydgoszczy*, „Biuletyn Historii Sztuki”, t. 18, nr 4, s. 507–508.
Gardewski Carl. 1889. *Adressbuch nebst allgemeinem Geschäfts — Anzeiger von Bromberg und dessen Vororten auf das Jahr 1890 auf Grund amtlicher und privater Unterlagen*, Bromberg.
Heyduk Bronisław. 1971. *Dahlberg w Polsce. Dziennik i ryciny szwedzkie z dziejów „Potopu” 1656–1657*, Wrocław.
Historia. 1991. *Historia Bydgoszczy*, t. I: *do roku 1920*, red. M. Biskup, Warszawa-Poznań.
Historia. 1999. *Historia Bydgoszczy*, t. II, cz. 1: *1920–1939*, red. M. Biskup, Bydgoszcz.
Historia. 2004. *Historia Bydgoszczy*, t. II, cz. 2: *1939–1945*, red. M. Biskup, Bydgoszcz.
Hojka Zdzisław. 1992. *Bydgoszcz na starej fotografii*, cz. 1, Bydgoszcz.
Hojka Zdzisław. 1993. *Bydgoszcz na starej fotografii*, cz. 2, Bydgoszcz.
Hojka Zdzisław. 1994. *Bydgoszcz na starej fotografii*, cz. 3, Bydgoszcz.
Hojka Zdzisław. 2002. *Dawna Bydgoszcz w fotografii*, Bydgoszcz.
Kabaciński Ryszard, Kotowski Wojciech, Wojciak Jerzy. 1980. *Bydgoszcz. Zarys dziejów*, Bydgoszcz.
Koch L. 1882. *Wohnungs — Anzeiger nebst Adress- und Geschäfts- Handbuch für Bromberg und Umgebung auf das Jahr 1882*, Bromberg.
Łbik Lech. 1998. *Widok i plan Bydgoszczy z czasów szwedzkiego potopu*, „Materiały do Dziejów Kultury i Sztuki Bydgoszczy i Regionu”, z. 3, s. 17–25.
Łbik Lech. 2012. *Ratusz i zabudowa śródrynkowa z czasów staropolskich w Bydgoszczy*, „Kronika Bydgoska”, t. 32, s. 51–73.

- Łosiowie Jolanta i Józef. 1998. *Szesnastowieczny ratusz bydgoski w świetle badań archeologicznych*, „Materiały do Dziejów Kultury i Sztuki Bydgoszczy i Regionu”, z. 3, s. 11–16.
- Nowakowski Tomasz. 2005. *Lokacja i układ urbanistyczny Bydgoszczy na tle przemian gospodarczych w XIV wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LIII, nr 1, s. 17–34.
- Ohlhoff Gerhard, Samel Wilfried. 1979. *Bromberg in alten Ansichtskarten*, Frankfurt am Main.
- Pastuszewski Stefan. 1991. *Kościół pod wezwaniem św. Krzyża (później św. Ignacego Loyoli) w Bydgoszczy*, „Kronika Bydgoska”, t. 11 (1989), s. 195–220.
- Piękna. 2006. *Piękna stara Bydgoszcz* (tom I z serii Bydgoszcz miasto na Kujawach), red. J. Derenda, Bydgoszcz.
- Posadzy Wiesław. 1957. *Bydgoszcz*, [w:] *Studia z historii budowy miast polskich*, „Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury”, R. VI, z. 2/17, s. 81–120.
- Raszewski Zbigniew. 1994. *Pamiętnik gapia. Bydgoszcz jaką pamiętam z lat 1930–1945*, Bydgoszcz.
- Rogalski Bogumił. 1997. *Recenzja albumu pt. „Widoki Bydgoszczy”*, „Kronika Bydgoska”, t. 18 (1996), s. 332–345.
- Romaniuk Marek. 2002. *Pomnik króla Fryderyka II Wielkiego w Bydgoszczy*, „Materiały do Dziejów Kultury i Sztuki Bydgoszczy i Regionu”, z. 5, s. 31–36.
- Tomkiewicz Władysław. 1962. *Weduty polskie z albumu J. R. Storna*, „Rocznik Historii Sztuki”, t. 3, s. 262–288.
- Wende Oswald. 1864. *Wohnungs — Anzeiger und Adreßbuch für die Stadt und den Polizeibezirk Bromberg auf das Jahr 1864 unter Benutzung der amtlichen Materialien*, Bromberg.
- Zyglewski Zbigniew. 1995. *Dwa najstarsze plany Bydgoszczy z roku 1657*, „Kronika Bydgoska”, t. 16 (1994), s. 120–130.
- Żernicki Józef. 1926. *Ilustrowany przewodnik po wielkiej Bydgoszczy i okolicy*, Bydgoszcz.

THE OLD MARKET SQUARE OF BYDGOSZCZ IN THE LIGHT
OF ICONOGRAPHIC AND CARTOGRAPHIC SOURCES
(FROM THE 17TH TO THE THIRD QUARTER OF THE 19TH C.)

The article explores the history of the Old Market Square in Bydgoszcz on the basis of iconographic and cartographic sources. It reproduces street plans of the city and pictures of the Market Square from the period between the 17th and the third quarter of the 19th c. by Erik Jöns-son Dahlbergh, Johann Rudolf Storn, Julius Greth, Wojciech Gerson, Paul Berthold Jaekel and August Wolff.

From the town-planning perspective the Old Market Square had several unusual distinguishing features: the town hall, the monument to Frederick II the Great and buildings with stalls in the middle of the square. From the second half of the 17th c. the townscape of this area was dominated by the Jesuit church, its two spires towering over the buildings around the Square. In the 1840s modernity came to the Square with the first shop-signs on elevations, street gaslights and pumps. Sources abound in reliable and detailed information on the history of the development of the Square, shop windows, door and window frames, the road surface, street lighting, new devices and monuments. Iconographic sources have a historical, documentary, research, artistic and aesthetic value. With some old buildings disappearing and being replaced by new ones, the image of the Square was constantly evolving.

Translated by
Izabela Szymańska